

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 342.11.2

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ПРЕДСТАВНИЦТВА У ЦИВІЛЬНИХ КОДИФІКАЦІЯХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

THE DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF REPRESENTATION RELATIONS IN CIVIL CODIFICATIONS OF UKRAINE OF THE SOVIET ERA PERIOD

Блажівська О.Є.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
суддя Господарського суду м. Києва*

У статті досліджено особливості розвитку правового регулювання інституту представництва за законодавством України радянської доби. Зосереджено увагу на концепціях представництва в теорії радянського цивільного права. Зроблено висновки про специфічність правового регулювання договірної представництва.

Ключові слова: представництво, цивільне законодавство, кодифікація, історія кодифікацій, радянська доба.

В статье исследованы особенности развития правового регулирования института представительства по законодательству Украины советской эпохи. Внимание сосредоточено на концепциях представительства в теории советского гражданского права. Сделаны выводы о специфичности правового регулирования договорного представительства.

Ключевые слова: представительство, гражданское законодательство, кодификация, история кодификаций, советская эпоха.

The article investigates the features of the legal regulation of the institution of representation under the law of Ukraine Soviet era. Focuses on the representation of concepts in the theory of Soviet civil law. The conclusions about the specificity of the legal regulation of contractual representation.

Key words: representation, civil law, codification, history of codification, Soviet era.

Воля особи – учасника цивільних правовідносин є однією з необхідних умов виникнення, зміни, припинення, а також здійснення цивільних прав. Однак через ті чи інші причини (відсутність належної правосуб'єктності, часу, необхідних навичок, спеціальних знань, інформації тощо) не кожен суб'єкт має можливість особисто вчинити вольові дії, що спричиняють зазначені наслідки. Виникає потреба у вчиненні іншими особами таких юридичних дій за нього, однак так, щоб їх результат у вигляді виникнення, зміни, припинення цивільних правовідносин виник безпосередньо в особи, яка особисто не здійснювала юридичне діяння. Подібні відносини покликаний опосередковувати інститут представництва.

Таким чином, представництво постає однією з найважливіших гарантій реального здійснення прав і виконання обов'язків суб'єктами права. Разом із тим, незважаючи на багаторічний розвиток правового регулювання цього інституту, важливим є зосередження уваги на розвитку законодавства про представництво в радянський період існування України та визначення впливу цього законодавства на сучасне правове регулювання.

Інститут представництва достатньо вивчено в українській юридичній науці. Окремі питання пра-

вового регулювання представництва досліджувалися в дисертаційних та монографічних роботах В. Васильєвої, І. Верес, І. Гелецької, І. Доманової, Є. Харитоновна, О. Харитонової, Л. Шаповал та інших учених. Водночас більшість цих робіт присвячено аналізу сучасного законодавства без визначення історичного його розвитку та впливу законодавства України радянської доби на цей правовий інститут.

Задля справедливості необхідно звернути увагу на те, що представництво як правовий інститут цивільного права тривалий час не було визначене. Здебільшого це пов'язували з неактивним розвитком торгового обороту, зважаючи на командно-адміністративну систему СРСР [1; 2], а також із високою питомою вагою довірчих стосунків, котрі забезпечувалися морально-етичними нормами [3].

Щодо визначення сутності представництва, то протягом ХХ ст. у вітчизняній цивілістиці (спочатку в контексті загального розвитку радянської цивілістичної доктрини, а потім у процесі подальшого розвитку української цивілістики наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.) сформувалися й набули популярності декілька теоретичних підходів, котрі з часом тією чи іншою мірою знайшли відображення у вітчизняних актах цивільного законодавства [4, с. 8].

Найбільш популярною серед теорій представництва у радянській цивілістиці була так звана концепція «діяльності».

Її прихильники трактують представництво як діяльність або сукупність дій, що полягають у здійсненні угод та інших юридичних дій однією особою (представником), що діє в межах повноваження від імені іншої особи – того, кого представляє [5, с. 239]. Тобто про представництво може йтися лише тоді, коли представник здійснює певну діяльність від імені іншої особи [6, с. 228; 7, с. 184; 8, с. 214].

Саме такий підхід було покладено в основу визначення представництва під час другої кодифікації цивільного законодавства колишнього СРСР у 1961–1964 рр., зокрема, в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також у ЦК УРСР 1963 р.

Звертаючи увагу на першу кодифікацію цивільного законодавства, необхідно відзначити, що аналіз положень ЦК УРСР 1922 р. [9] свідчить, що в цілому інститут представництва визнавався невід'ємним елементом і наслідком укладення договору доручення. За договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язувалася вчиняти за рахунок і від імені другої сторони (довірителя) доручені їй довірителем дії. Характер дій, які повинен виконати повірений, законом не визначався й не обмежувався. Також існувала презумпція безвідплатності договору доручення, якщо інше не було передбачено договором або утвердженими в законному порядку таксами. Серед важливих норм, які регулюють відносини комерційного представництва, є також доручення управляти торговим або промисловим підприємством, що зберігає силу і після смерті довірителя, доки не буде відмінено його правонаступником.

Важливо звернути увагу на факт відсутності регулювання комерційного представництва у вказаному кодексі. Це можна пояснити наступним.

У зовнішній торгівлі в межах спеціального загальносоюзного законодавства, що також постає з монополії зовнішньої торгівлі, здійснюваної СРСР, можна назвати положення про торгові представництва й торгові агентства СРСР за кордоном [10], Правила про форму та порядок підписання зовнішньоторговельних операцій [11], статuti зовнішньоторговельних імпортерів та експортерів об'єднань тощо.

Починаючи з 20-х – 30-х рр. ХХ ст. роль представників радянської держави перед іншими країнами відігравали торгові представництва, особливість яких полягала в тому, що вони були органами держави й на них поширювався судовий імунітет. С. Раєвич справедливо відзначав, що питання про судовий імунітет торгових представництв тісно пов'язане з питанням про те, чи воно є «купцем», чи самостійною юридичною особою [12]. На користь першого, зокрема, говорить рішення професійного трибуналу Сени від 13.01.1927 р. Свою позицію судді пояснюють таким чином: «Торговельне представництво СРСР у Франції постійно здійснює професійну діяльність у великому обсязі. Тому воно не може посилатися ні на те, що його керівники захищені дипло-

матичним імунітетом, ні на те, що зовнішня торгівля Росії є державною монополією, яка здійснюється від імені Народного Комісаріату через різні урядові організації, в числі яких фігурують і торгові представництва іноземних держав. Торгові представництва не можуть претендувати й на те, що ці торгові представництва є частиною дипломатичних представництв або посольств. Надалі до того, як дипломатичною угодою не буде прийнято інше рішення, прояв професійної діяльності, здійснюваної в усіх галузях, не може розглядатися інакше, ніж торговельні операції, на які принципи суверенітету держави не поширюються» [12, с. 39]. Звідси можна обґрунтовано зробити висновок, що торговельні представництва розглядалися зарубіжними контрагентами саме як різновид професійного комерційного (торгового) представництва.

Крім того, надалі радянські зовнішньоторговельні організації у своїй повсякденній діяльності нерідко стикалися з питаннями регулювання відносин представництва в зарубіжному цивільному праві. Це обумовлювалося тим, що радянські зовнішньоторговельні організації часто мали справу не безпосередньо зі своїми партнерами, а саме з їх представниками – торговими (комерційними) представниками, агентами. В Англії та США радянські пароплавства самі мали широку мережу агентів і субагентів.

Ось чому і вітчизняна наука не могла стояти осторонь регламентації такого роду діяльності.

Якщо в міжнародному договорі або міжнародній угоді, в якій брав участь СРСР, було встановлено інші правила, ніж ті, що містилися в радянському цивільному законодавстві (спеціальному або загальному), то до зовнішньоторговельної угоди застосовувалися правила зазначеного договору або угоди, а не норми радянського цивільного права [5, с. 195]. Тому в зовнішній торгівлі СРСР могли укладатись і договори, не передбачені Цивільним кодексом, що, загалом, не суперечило змісту цивільного законодавства, яке передбачало, що цивільні права й обов'язки виникають з угод, хоч і не передбачених законом, проте таких, які йому не суперечать.

У подальших радянських кодифікаціях норми про комерційне представництво відсутні, що пояснюється згортанням НЕПу, повним одержавленням радянської економіки та її плановим характером, що передбачало відсутність у ній місця посередницьким відносинам, оскільки договори між підприємствами полягали безпосередньо у відповідності до державних планів.

У зв'язку із цим спеціального розгляду заслуговують вироблені й детально проаналізовані в радянський період так звані внутрішньогосподарські відносини.

Так, професор В. Лаптев зазначав, що є й такі органи, які є суб'єктами права, проте не є юридичними особами. До них належать внутрішні ланки підприємства. Правосуб'єктність внутрішніх ланок підприємства, звичайно, вужча, ніж правосуб'єктність підприємства в цілому. Однак не можна заперечувати того, що внутрішньогосподарські відносини,

здійснювані в певних правових межах, породжують права й обов'язки учасників цих відносин. Це означає, що у процесі їх здійснення виникають правові відносини [13, с. 28].

Водночас В. Лаптев вказував, що внутрішньогосподарські правові відносини складаються лише всередині такого підприємства. Внутрішні ланки підприємства не можуть від свого імені вступати у правові відносини з іншими підприємствами або їх ланками. Правові відносини цехів, дільниць, служб, відділів замкнуті межами даного підприємства, носять внутрішній характер [13, с. 29].

Вважаємо, що концепція внутрішньогосподарських правовідносин та ідеї про визнання структурного підрозділу юридичної особи суб'єктом права, який постає в обороті від імені юридичної особи, стали певною реакцією юридичної науки на зайве укрупнення радянської промисловості, внаслідок якого багато відносин, пов'язаних із переміщенням матеріальних благ, опинилися всередині великої організації, що володіє статусом юридичної особи, що викликало необхідність виробити певні юридичні конструкції, які пояснюють внутрішньоорганізаційні відносини.

Незважаючи на невідповідність концепції внутрішньогосподарських відносин одному з основних принципів цивільного права – принципу рівності учасників цивільних правовідносин, а також на певну незавершеність самої концепції (не зрозуміло, чи має право структурний підрозділ юридичної особи пред'являти позов до іншого структурного підрозділу цієї юридичної особи або до самої юридичної особи, не зрозуміло також, чи можливе укладення між ними угод тощо), слід зазначити, що в межах цієї концепції, зокрема, була зроблена спроба проаналізувати правову природу діяльності структурних підрозділів, що заслуговує на певний науковий інтерес.

Необхідно також відзначити, що представництво не завжди використовувалося з метою здійснення чи набуття прав в інтересах іншої особи [14, с. 437; 15, с. 421]. На певному історичному етапі (Стародавній Рим) представництво опосередковувало передачу права вимоги (судова уступка), тому представник використовував свої повноваження, що постають із правовідносин представництва, у своїх власних інтересах, а не в інтересах представленої, хоча формально він діяв від імені такої особи. Щось подібне має місце і в сучасній правозастосовній практиці.

На підставі викладеного вище можемо зробити висновок, що у ЦК УРСР 1922 р. була визначена концепція «діяльності» цивільного законодавства УРСР того часу в цій галузі, що ґрунтувалася на трактуванні представництва як дії повіреного від імені довірителя з безпосереднім встановленням прав та обов'язків для останнього.

У цьому сенсі концепція ЦК УРСР 1922 р. відображала підходи до трактування представництва як діяльності, властиві німецькій цивілістиці [16, с. 143], хоча тогочасними науковцями неодноразово наголошувалось на тому, що радянське цивільне

законодавство не наслідувало «експлуаторського права» [17, с. 9, 11, 14].

Таке «роздвоєння» тривало досить довго, проте дало, врешті-решт, підстави віднести правові системи пострадянських країн (у тому числі України) до романо-германської правової сім'ї [18, с. 10]. У галузі регулювання формування інституту представництва в радянському цивільному праві 20-х рр. це дало своєрідний результат. З одного боку, була запозичена структура визначення поняття представництва як діяльності. З іншого – було обрано принципово інший підхід до визначення місця інституту представництва у структурі Цивільного кодексу: якщо в Німецькому цивільному кодексі норми про представництво та доручення розміщені у главі 5 першої книги в розділі, присвяченому правочинам, то у ЦК УРСР 1922 р. правила про доручення та довіреність знаходяться поміж інших норм договірних прав.

Водночас розуміння представництва як діяльності повіреного від імені довірителя не перешкоджало трактуванню його в цивілістичній літературі як правовідносин [19, с. 120].

Законодавча концепція інституту представництва зазнала істотних змін у процесі підготовки проекту Цивільного кодексу СРСР (прийняття якого передбачалося Конституцією СРСР 1936 р.), де представництво була присвячена окрема глава в загальній частині, а договір доручення вже трактувався лише як одна з підстав представництва [20, с. 10-11].

Цивільний кодекс СРСР так і не було прийнято, однак головні його ідеї було реалізовано під час другої кодифікації радянського цивільного законодавства в 1961–1963 рр. [21].

Так, ст. 62 ЦК УРСР 1963 р. [22] передбачала, що угода, яку здійснює одна особа (представник) від імені іншої особи, яку вона представляє, на основі повноваження, що ґрунтується на довіреності, законі чи адміністративному акті, безпосередньо створює, змінює та припиняє цивільні права й обов'язки в того, кого представляють. Хоча у ст. 62 ЦК УРСР не вказувалося прямо на те, що представництво – це діяльність представника, проте аналіз її змісту приводив радянських правознавців саме до такого висновку, що знайшло відображення в науковій та навчальній літературі [7, с. 184; 23, с. 190].

При цьому ст. 62 ЦК 1963 р. не містила переліку підстав виникнення відносин представництва, натомість вказуючи, що повноваження може ґрунтуватися на довіреності, законі або адміністративному акті, а також виходячи з обстановки, в якій діє представник (продавець у роздрібній купівлі-продажу, касир тощо).

І хоча деякі автори, в тому числі й ті, що коментували ЦК УРСР, наголошували на тому, що представництво, про яке йдеться у ст. 62 ЦК УРСР 1963 р., є правовими відносинами (за іншою термінологією – юридичними відносинами) [24, с. 118; 25, с. 69], однак слід визнати, що текст відповідних норм Цивільного кодексу конкретного підґрунтя для такого трактування поняття представництва не містив, а тому цікава з погляду теорії цивільного права пози-

ція не мала законодавчої основи й мала вигляд дещо абстрактної конструкції.

Отже, ЦК УРСР 1963 р. представництво розглядає значно ширше, зазначаючи, що угода, вчинена однією особою (представником) від імені другої особи (особи, яку представляють) на підставі повноважень, що ґрунтуються на довіреності, законі або адміністративному акті, безпосередньо створює, змінює і припиняє цивільні права й обов'язки особи, яку представляють. Збережена презумпція безвідплатності, якщо про інше не домовилися сторони. Передбачена можливість видачі довіреності юридичній особі лише на вчинення угод, які не суперечать її статуту або загальному положенню про організації даного виду.

Натомість ч. 1 ст. 227 проекту Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. виходила з того, що представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана за повноваженням вчинити правочин від імені іншої сторони, яку вона представляє.

Однак Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р., містить низку істотних відмінностей у змісті й редакції окремих норм, у тому числі в галузі регулювання відносин представництва, причому не лише від згаданого варіанта проекту Цивільного кодексу, який пройшов третє читання у Верховній Раді України 2001 р.

Підсумовуючи викладене, необхідно наголосити на ролі законодавчого регулювання інституту представництва у першій та другій кодифікаціях цивільного законодавства України. Водночас доцільно розглядати представництво як правовідношення, яке існує ще до самої юридичної діяльності. Дане розуміння поняття представництва втілене у ЦК України 2003 р., відповідно до ч. 1 ст. 237 якого представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. – Т. I: Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. [текст] / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.
2. Лашенко Р.М. Лекції з історії українського права [текст] / Р.М. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.
3. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник [текст] / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
4. Северова Є.С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України [текст] : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 – Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право / Є.С. Северова. – Одеса, 2004. – 19 с.
5. Рясенцев В.А. Представительство в советском гражданском праве [текст] : дис. докт. юрид. наук : 12.00.03 : в 2 т. / В.А. Рясенцев. – М., 1948. – Т. 1. – 260 с.
6. Советское гражданское право [текст] / под ред. Д.М. Генкина. – М. : ГИЮЛ, 1950. – Т. I. – 495 с.
7. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права [текст] / С.Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1963. – 196 с.
8. Советское гражданское право [текст] / под ред. В.А. Рясенцева. – М. : Юридическая литература, 1965. – Т. 1. – 432 с.
9. Гражданский кодекс УССР от 16 декабря 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – № 55. – 24 января. – Ст. 780.
10. СЗ СССР. – 1933. – № 59. – Ст. 354.
11. СЗ СССР. – 1930. – № 56. – Ст. 583; 1936. – № 1. – Ст. 3; № 62. – Ст. 459.
12. Раевич С. Ответственность СССР в буржуазных судах [текст] / С. Раевич // Вопросы внешней торговли. – 1931. – № 4-5 «ОГИЗ». – С. 37-42.
13. Лаптев В.В. Внутрихозяйственные отношения на промышленном предприятии: правовая организация [текст] / В.В. Лаптев. – М. : Юридическая литература, 1965. – 168 с.
14. Победоносцев К.П. Курс гражданского права [текст] : в 3 т. / К.П. Победоносцев / под ред. В.А. Томсинова. – М. : Изд-во «Зерцало», 2003. – Т. 3. – 608 с.
15. Покровский И.А. История Римского права [текст] / И.А. Покровский. – Минск : Изд-во «Харвест», 2002. – 528 с.
16. Шапп Я. Основы гражданского права Германии : учебник [текст] / Я. Шапп ; пер. с нем. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 304 с.
17. Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право [текст] / М. Рейснер. – Л. – М., 1925. – 276 с.
18. Шемшученко Ю.С. Корінь спільний – справедливість і право [текст] / Ю.С. Шемшученко // Віче. – 1993. – № 12. – С. 9-13.
19. Ландкоф С.Н. Основы гражданского права [текст] / С.Н. Ландкоф. – К. : Рад. шк., 1948. – 424 с.
20. Рясенцев В.А. Представительство в советском гражданском праве [текст] : дис. докт. юрид. наук : 12.00.03 : в 2 т. / В.А. Рясенцев. – М., 1948. – Т. 2. – 180 с.
21. Харитонов Є.О. Друга кодифікація цивільного законодавства в УРСР [текст] / Є.О. Харитонов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 2. – С. 30-39.
22. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
23. Советское гражданское право [текст] / под ред. В.Ф. Маслова, А.А. Пушкина. – К. : Вища школа, 1983. – Ч. 1. – 462 с.
24. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар [текст]. – Х. : Одиссей, 2001. – 642 с.
25. Цивільний кодекс Української РСР : наук.-практ. коментар [текст] / за ред. О.Н. Якименка, М.Й. Бару і М.В. Гордона. – К. : Вид-во політ. літератури України, 1971. – 542 с.